

курс: "Съвременна българска литература"
гл. ас. Бойко Пенчев
лекция 9.

Епическият роман на 50-те години

1. Промени в литературното поле след 9 септември 1944 г. Отъждествяването между Партия и държава. Ликвидиране на частното книгоиздаване. Налагането на монопол върху всички видове власт или "капитал" (по термина на Бурдийо) след 1949 г. Йерархиите, т.е. "позициите" в литературното поле, биват "обективирани", превърнати в социален статус чрез организации като Съюза на българските писатели (най-вече) и различни партийни и парапартийни структури. На практика публично пространство липсва, затова стратегиите по оформянето на авторски фигури се заменя от задкулисни интриги. Ролята на Съюза на българските писатели. (Георги Марков в "Задочни репортажи за България"). Превземането на СБП от комунистите - 30.10.1944, почетен председател става Тодор Павлов, а председател - Людмил Стоянов. Петия конгрес на БКП (1948 г.) - решаващо събитие за вътрешнополитическия живот в страната. Конгресът залага идеологическите "линии" във всички области на социалния живот.

Да се осигури такова развитие на художествената литература (проза и поезия) по пътя на социалистическия реализъм, при което тя няма да има други интереси освен интересите на народа, на държавата и със своето правдиво отражение в художествени образи на борбата на нашия народ за преход от капитализма към социализма да помага на партията, Отечествения фронт и държавата, да възпитава народа и особено младото поколение в преданост и вяност към великото дело на социализма, към родината, да го окриля в неговия труд, да развива у него чувството на бодрост и увереност, волята и увереността да преодолява всички препятствия, да усилва неговата омраза към народните врагове, да го въоръжава срещу всичко гнило и разлагащо народния организъм, срещу всяко мракобесие...

("Работническо дело", 1948/бр.307.

2. Социалистическият реализъм и контролът върху пресъздаването на действителността. Налагането на "социалистическия реализъм" като единствено позволен метод за "художествено отражение на действителността". Според една от най-разпространените формулировки, социалистическият реализъм представлява "отражение на действителността в нейното революционно развитие". "Именно революционното развитие" се оказва претекст в повествователните творби да се вкарват "положителни" герой-комунисти, чиято реч и поведение пряко отразяват утвърдената партийна позиция. Всъщност в съветската литература "социалистическият реализъм" е кодифициран още през 1934 г., на Първия конгрес на съветските писатели. Формулата на Горки - "типични герои в типични обстоятелства".

3. Критическото заклеяване на "необработените" форми на "действителността". Атакувани от ортодоксалните комунистически критици се оказват онези стилове и направления, които са сякаш най-близо до "правилния" метод - такива се оказват "натурализмът" в прозата и "предметността" в поезията.

а/ Атаката срещу "предметната поезия" през втората половина на 40-те (негативно е посрещнатата книгата на Валери Петров "Поеми" от 1947. "Предметността" е заклеямена, защото скрива "отношението към действителността" на поета. Комунистическата поезия задължава поета да бъде "изповеден" - при това длъжен да изповядва "правилните" чувства и позиции.

Реалистичната поезия не е и не може да бъде подчинена на субективната истина на поета върху живота, а на степента на обективно човешко познание, което е основата

за всяко истинско, не пасивно, не съзерцателно, а емоционално-действено отношение на човека към действителността. Ето защо, докато нашите най-млади поети не се научат да изразяват ясно най-напред своето отношение към действителността, ако те не могат да ни покажат, че при определени обстоятелства те именно се радват или скърбят, обичат или мразят, никаква "предметност" в изразните средства няма да бъде разрешение на домогванията им да създават реалистична поезия.

Петър Пондев, "Предметност и конкретност в лириката", "Литературен фронт", 1947/бр.1

Оказва се, че "реалистичността" не е в "предметността", която може да бъде пресъздадено в едно "съзерцателно" и следователно "субективно" осветление, а в "отношението към обективната действителност" и по-точно в съответствието между възгледите на поета и "обективното познание", т.е. марксистко-ленинските догми. Текстът е много важен за обяснението на поддържаната от комунистическата дискурсивност "изповедалност", която се оказва по-важна от "предметността", не на последно място, защото може да бъде контролирана.

б/ Атаката срещу "натурализма" в прозата. (В тази посока са част от обвиненията срещу "Тютюн" през 1952 г.). Под "натурализъм" се разбира вкарването в художествения свят на елементи от телесността и вещественния свят, които нямат отношение към идеологическите догми. Целта е "типичното", т.е. обобщаването на действителността в клишета, които са съгласувани с официалния идеологически разказ.

4. Епическият "щурм" на 50-те години.

В първата половина на 50-те излизат огромен (за мащабите на българската литература романи, както на съвременна, така и на историческа тематика. Много малка част остават в "канона". Точно те ще бъдат наречени от критиката "епически романи".

Димитър Димов

"Осъдени души" (1945)

"Тютюн" (1951, 1954)

Димитър Талев

"Железният светилник" (1952)

"Илинден" (1953)

"Преспанските камбани" (1954)

"Гласовете ви чувам" (1966)

Емилиян Станев

"Иван Кондарев" (1958 - 1964)

В българската литература е налице трайна тенденция към обезценяване на романа и романното в името на епоса и "епичното". Като че ли критиката, а и репресивният държавен апарат от края на XIX век до 70-те години на XX век интуитивно следват Хегеловата идея за епоса като "народна библия", Книга, изразяваща духа на нацията в неговото развитие и борба с чуждия национален принцип - и търсят да видят в романа именно такъв консолидиращ, изразяващ "духа на народа", на нацията или на класата дискурс.

Епическият роман на 50-те - идеологически импликации и поетика

В литературната наука се е утвърдила представата, че петдесетте години са времето на "епическата вълна", на "епическия роман" като доминираща жанрова формация, изразяваща новото съзнание за мястото на човека в историята. По същество категорията "епос" е инструмент за идеологическо манипулиране, чрез което класовата борба трябва да се представи като национална. Установяването на комунистически режим в периода 1944-47 е еднозначно изтълкувано от критиката като ключово събитие, "отварящо очите" на писателите за законите на историческия развой.

...Този успех на българския роман е свързан както с тласък на епическия дух, породен от коренния обрат в народната съдба, така и с крупните, монолитни

представи за човека и човешката участ като части, епизоди, детайли от грандиозните фрески на историята, предопределени и изцяло детерминирани от историческото движение... В този смисъл всички романи на този период са монистични, цялостни и непоклатими... (...) в тях историята прави хората, а на втори план остава това, което хората правят в историята. (Тончо Жечев, "Българският роман след Девети септември", С., 1980)

За разлика от периода преди 1944, в епохата на тоталитаризма за романа като жанр се говори непрекъснато, излизат книги, водят се дискусии и т.н. "Епическият роман" се превръща във формула, описваща идеалните, според марксистката идеология, отношения между литература и действителност. "Епическият роман" възниква в една високо нормативна среда, налагаща твърда представа за "правилната" художествена творба и третираща романа именно като "висок" жанр, предназначен да каже истината за народната съдба и Историята. Интериоризирането на тази нормативност обуславя определен тип повествовател и подтипка определени повествователни традиции.

5. Случаят "Тютюн".

„Социалната поръчка“ (т.е. очакванията на овластената публика) пред романа „Тютюн“ – да покаже историческата, непреодолима обреченост на буржоазното общество, на буржоазния индивидуализъм и стил на живот.

„На нас ни е добре известно с каква гнилоч е натоварена душата на буржоазната личност“ (Максим Горки в доклад на Първия всесъюзен конгрес на съветските писатели, 1934). За да се справи с тази задача Димов трансформира един романов модел, познат в европейската литература – «романът за израждането», т.е. роман, в който се проследява упадъкът на едно семейство (философска версия на този модел предлага например Томас Ман в «Буденброкови»)

Случаят «Тютюн». В началото романът на Димов е приет много добре от критиката, но след това в Съюза на писателите започва обсъждане, в което видни за онова критици като Пантелей Зарев «разобличават» слабостите на романа и отклоненията му от нормите на социалистическия реализъм.

Случаят с обсъжданията на романа "Тютюн" (1951) на Димитър Димов показва как по времето на откровения тоталитаризъм романът се превръща в образец жанр, защото трябва да изрази «правилната» картина на историческите процеди в обществото. "Епическият роман" е канонизиран като водещият жанр на литературата през първите десетилетия на тоталитаризма. По същество "епическият роман" е жанровият аналог на представата за "социалистическия реализъм" като единствено позволен "метод" за отразяване на действителността. "Тютюн" (1951) на Димитър Димов е фундаментален за канона на социалистическата литература. Централната задача на романа е да покаже "историческата обреченост" на буржоазното общество и закономерната му смяна от новото, социалистическо общество, чиито протагонисти са носители на еталонни морални качества. Пред писателите след 1947 г. е поставена задачата да "преведат" на езика на художествената литература официалното идеологическо тълкуване на най-новата българска история (свърхоценностяващо 9.IX. 1944, т.нар. "Деветосептемврийска революция). Именно тези очаквания раждат "случая "Тютюн" - трагикомична серия от обсъждания в Съюза на българските писатели, при които романът на Димов е заклеймен като "несполучлив". Впоследствие дискусиата се пренася на страниците на печата, в официоза "Работническо дело" се публикуват писма на бивши борци от съпротивата, селяни и тютюноработници, които изказват своето мнение за това доколко "верен на историческата истина" е романът. Случаят приключва с остра анонимна статия в "Работническо дело", зад която се говори, че стои тогавашният всемогъщ лидер на Комунистическата партия Вълко Червенков. Статията "оправдава" "Тютюн" и заклеймява неговите критици, но писателят в крайна

сметка приема повечето критики и преработва романа в приемливата за идеологическото съзнание насока.

Случаят с обсъжданията на "Тютюн" е показателен за това доколко всепроникваща е идеологията в тоталитарната култура. Критиците непрекъснато апелират към един всеобщ вкус, в който се сливат голямото и малкото, "правилността" на сюжета и характерите и "правилността" на езика. Освен стилова, критиката е и "жанрова" - в романа са разпознати и заклеямени неприемливи жанрови модели, например на "натуралистичния роман". Като при класицизма предмет на обсъждане става уместността на темата, на "материала", и уместността на езика, на подхода. Като неуместни за темата са посочени прекомерния интерес на Димов към буржоазния начин на живот в различните му равнища - който е количествено диспропорционален, "твърде много" спрямо пролетарския свят, (освен това е извор на нечиста телесност, на разврат). Съвсем в класицистичен маниер се пита защо трупът мирише и не можеше ли това да ни бъде спестено¹, и защо Димов си е позволил да изобрази един от комунистите едноок. С уместността на езика са свързани обвиненията в "психологизъм" (т.е. език, отчитащ "дребното", "незначителното"), "фройдизъм" (интерес към подсъзнанието и пола), прекомерна "културност" (обременяване на повествованието с метафори, изискващи значителна културна компетентност), "натурализъм" (острота в пресъздаването на усещанията). Като цяло критиките и препоръките могат да бъдат обобщени като желание да се "спаси" "Тютюн" от следите на "буржоазния роман" (посочени са и конкретни имена, повлияли "пагубно" върху Димов - Луис Бромфийлд, Съмърсет Моъм) и да се създаде нов, чист жанр - социалистически "роман-епопея".

4. Превръщането на стила в политически въпрос.

Критиките към «Тютюн» засягат не само съдържателната страна на романа, но и неговият език, похвати и т.н., тъй като се схващат от хора като Пантелей Зарев като неприемливи за социалистическия реализъм. Императивите на този «реализъм» обаче са формирани още през 30-те години. Именно там ще намерим неокласицистичната формула на реализма:

Реализъм не значи да се възпроизведе всичко, каквото могат долови нашите пет сетива, а само художествено необходимото. (...) Посочвания като "Драганка се почеса под мишницата" или "Стрина Стойна, както си чистеше ухото с клечка" - биха имали смисъл може би, само ако целяха да посочат специални черти. (Георги Цанев, "Илия Волен. "Кръстци" (рецензия), "Златорог", 1931/кн.7)

Стилови похвати, съответстващи на свръхзадачите, поставяни пред епическия роман.

Каква е повествователната техника, съответстваща на тази представа за "еписки роман"? (Авторите съзнателно или не се съгласяват с изискванията на критиката, което е обяснимо в условията на тоталитарния режим).

- пряка авторска намеса чрез експлициран "глас" на повествователя ("Изгладнялото и оръфано провинциално момче се беше превърнало в мощен диктатор на тютюневия свят", "Тютюн"). Изтласкана се оказва обективната третолична форма на разказване, характерна за 30-те години. Йовковият тип повествование, при който повествователят не присъства като вметнат "глас" е изтласкано в полза на един разказвач, който неспирно коментира, макар и дискретно, ставащото. (Това се променя едва в "Иван Кондарев" (1958-64), където повествователят е скрит зад изображението. Тъкмо с името на Емилиян Станев обаче е свързана една нова представа за епичното - критици като Светлозар Игов обявяват именно него за съвършения епик, доколкото в романите му "животът е пресъздаден във формите на самия живот".)

¹ Най-емблематичният текст в дискусиата е може би този на Пантелей Зарев, "За пълна победа над антиреалистичните явления", в "Литературен фронт", 1952/бр.10

- предопределяне на личната съдба от историческия контекст, господство на "едрата рамка" на историческото развитие, движещо се по свои закони сякаш извън волята на отделните герои. Това господство на историческия мащаб се осъществява чрез вметнати пасажии, успоредяващи конкретната ситуация с големите исторически събития.

- смислова прозрачност на изказа. Добре контролирана "смяна на кадъра" - проследяването на преживяванията на героя се сменя от обобщаващ "едър" план. Подбор на събитийност, носеща в себе си историческия смисъл.

- подчиняване на детайла на идеята. Дрехата винаги е използвана като белег на социално положение и свидетелство за характера, а върху лицето е отпечатана същността на характера. (Борис Морев, "капиталистът" от "Тютюн": "Носеше елегантно тъмно пардесю, цветно копринено шалче и модна шапка с тясна периферия". "В израза на очите му също имаше промяна: те бяха станали още по-остри, по-студени и някак безпричинно зли. Зениците им трепкаха нервно като у звяр, който дебне и се готви да се хвърли върху плячката си").

Можем да обобщим, че нормативността на "епичното", дава отражение както на макро, така и на микроравнище - както върху подбора на героите и ситуацияите, така и върху контрола над фигуративната мрежа.

Димитър Талев

Талев като редактор на в. "Македония" през 30-те - орган на Михайловистите.

Трилогията "Усилни години" (1928-1930)

Метафоризиращите техники на "Железният светилник". Изказът изобилства от сравнения и метафори, изградени от лексикализирани фразеологизми, близки за масовото съзнание. Т.е. състоянията на героите, вътрешният смисъл на ситуацияите се внушава чрез привличането на сравнения от кръга на близкото, познатото, утайлото се почти до идиом.

"... Животът на преспанци течеше като тиха вода по определено, открай време издълбано корито...", "Насядаха свати... като чавки по стряха", "Стоян Глаушев доста време живя между преспанци като чужда птица в чуждо ято"

Неприкрит авторски коментар.

"Тоя път Серафимовата внука хвърли камък в тихата вода. Смелата постъпка на Султана предизвикваше безсилната злоба на всички, които отдавна бяха загубили всякаква смелост; нейната самонадеяност предизвикваше неподозирана ярост в тия, които никога не са имали свободна воля; пренебрежението към установения от векове непокътнат ред в отношения, обичаи и нрави, в наготово приетите схващания за морал и чест хвърляха в тревога тия, които се бояха от всяка промяна; и най-сетне, храбростта е да защити открито своето право на живот, на лична свобода предизвикваше жестокостта на всички лицемери, които се задушаваша под тежестта на оковите, що сами си бяха надянали".

Библиография

Валери Стефанов, "Между Сцила и Харибда". Във: "Валери Стефанов. Творбата - безкраен диалог", С., 1992

Галин Тиханов, "Романите на Димитър Димов и традициите на българската проза". В: "Галин Тиханов. Тълкувания", С., 1996

Валери Стефанов, "Език назаем. (Димитър Димов разказва "Андрешко")", в. "Литературен вестник", 1993/бр.11

Кръстьо Куюмджиев, "Димитър Димов", С., 1987

"Случаят "Тютюн", съст. Алберт Бенбасат, Ана Виткова, С., 1992